

A Heltai-galaxis

Írás/tudás, mentalitás, és tradíció

Heltai Gáspár történetírói munkásságában.

Esettanulmány

I. A margináliák bizonyossága

Marshall McLuhan a Guttenberg-galaxisban azt az alapvető kulturális, mentális, szellemi és életvitelbeli meghatározottságot mutatta fel, ami a nyomtatás megjelenésével és elterjedésével alakult ki az európai kultúrában. Felismerése szerint a tény, hogy életünkben és mindennapjainkban nyomtatott szövegek állandó vizuális jelenléte és befolyása irányít, nemcsak olvasói/fogyasztói habitusunkra van hatással, hanem gondolkodásmódunkat, valóságpercepciónkat, kommunikációs stratégiáinkat egyszóval egész egzisztenciánkat is jelentősen alakítja.¹ Amennyiben a középkor és reneszánsz kultúra különbségeit a „korszak váltás” alakzatával írjuk le, miközben valójában mentalitás, életvitelbeli, kulturális különbségeket szemlél-tetünk, fel kell ismernünk, hogy a korszakváltás ténye igen nagy mértékben a nyomtatás, a nyomtatott könyv megjelenésével (is) összefügg. A nyomtatás mint kommunikációs és információ forgalmazási lehetőség, mint *média*, alapvetően befolyásolta az írásbeliség-szóbeliség egyensúlyviszonyát, az életvitel szellemi di-

menziójában felülírta azokat az alapvető magatartásmintákat, mentalitásokat amelyeket korábban a középkori kultúra nevelt bele az individuumba.

Ebből a perspektívából kap kimagasló jelentőséget Heltai Gáspár írói és nyomdászti tevékenysége, hiszen túl a mindenkor méltatott művelődéstörténeti, kulturális, szellemi teljesítményein, meghatározó módon járul hozzá a kora-újkori erdélyi kultúra sajátosságainak kialakulásához. A kolozsvári nyomda működtetésének, így tehát nemcsak vitathatatlan művelődéstörténeti, konfesszionális és politikai, hanem antropológiai jelentőséget is kell tulajdonítanunk. Ugyanis a Heltai nyomda nemcsak, a korszak lehetőségeihez képest biztosított minőségi és változatos könyvtermést, hanem igyekezett a változó preferenciákat mutató olvasótábor igényeit lefödni és egyszersmind alakítani.² Nem elhanyagolandó az sem, hogy a fennmaradt Heltai kiadványok világosan jelzik, hogy nemcsak a megjelenés pillanatában, vagy csupán a XVI. század folyamán, hanem a későbbiekben is rendkívül olvasottak voltak. Sőt megállapíthatjuk: a Heltai által írt, fordított, közzétett, gondozott és nyomtatott szövegek mentalitás³-artikuláló hatást gyakoroltak olvasóikra. Ennek kitűnő bizonyítékai és egyben forrásai is a nyomtatott szövegekben fellelhető különféle bejegyzések, szignók, glosszák, possessorri bejegyzések, margináliák.⁴ Ezt a mentalitás-artikuláló hatást három vonatkozásban látom meghatározónak és bizonyíthatónak: a felekezetiesség, a történeti

tudat, illetve a történeti- és a nemzeti önszemléletben is egyaránt megmutatkozó *regionális* (erdélyi) tudat felől.

A mentalitásartikuláló hatás elsősorban tehát a Heltai számára is oly problematikus⁵ felekezetiiséggel, illetve a felekezeti identitás kialakításával függ össze. Heltai szövegei nemcsak információértékük révén, vagy teológiai és konfesszionális tartalmi sajátosságaik révén alakíthatták a potenciális olvasók felekezeti álláspontját, érzelmi világát, hanem azáltal is, hogy a nyomtatott szöveg ellentétben a szóban elhangzó egyszeri és megismételhetetlen, vagy ha ismétlődő akkor szükségszerűen variálódó/folklorizálódó üzenetekkel, mindig ugyanazt az üzenetet nyújtotta, sőt tette hozzáférhetővé a nap bármelyik pillanatában, sőt az olvasás és kommentálás, glosszázás, margináliák bejegyzése révén egy olyan dialógust sőt vitát teremtett meg, amely a felekezeti identitás performálását⁶ tette lehetővé. Ezt bizonyítja az is, hogy a felekezeti elfogultságok felől íródó margináliák, nemcsak Heltai bibliafordításaiban, hanem a történeti jellegű szövegeiben is megjelennek. A felekezetiiség, mint kulturális és személyes elfogultság, mindig egy mesterségesen létrehozott normalitás felől visszaigazoltan és egy arbitrálisan tételezett devianciától elidegenedve írja körül, és performálja a felekezeti identitást. Heltai Újszövetség fordításában olvasható a következő bejegyzés:

Pal Apastalnac a Corintvsb. Irt elso levele, IX. rész

„Nem vagyoké Apostol? Nem vagyoké szabados? Nem láttamé á mi Urunc Iesus Christust? Nemde nem én alkotuanim vattoké tű az Wrban? Ha szinte egyebeknec nem vagyoc Apostolokis, de bizonyáual tűnektec az vagyoc. Mert az én Apostolságomnac peczeti tű vattoc az Wrban. Az én feleletem ez azoknál. a kic engemet kérdezec. Vgyan ninczé hatalmunc ételre és italra? Nemde ninczené szabatságuncnnc keresztyén hiw asszonyállattot hordoznunc álafel, miképpen á töb Apostoloc, es az Wrnac Attyafiaj, es á Cephas? (...) Kicsoda vitézködic valaha az önnön tulaydon kölczégén? Kiczoda plantál szőlöt, és nem eszic á gyümölczében? Auagy kiczoda tart nyáiat, és a nyáynac teteiére nem észic?”⁷

M:⁸ Az apostolokk is volt feleségik. Csak az papistak nem iol szolnak felőlük.⁹

Olyan típusú margináliákkal is találkozunk, amelyek mint már jeleztem, olyan művekben fordulnak elő, amelyek elsősorban nem teológiai és *per definitonem* felekezeti álláspontokat, érzékenységeket érintenek, hanem például a nemzeti történetet beszélik el.¹⁰ Ilyenkor annak is tanúi lehetünk, hogy a possessor magával Heltaival vitatkozik, de olyan helyzet is előfordulhat, hogy egy másik possessor kettejük vitájába „beleavatkozik.” Következzenek ezek a példák, amelyek a *Chronican*ak a kolozsvári Akadémi-

ai könyvtárban őrzött példányában¹¹ olvashatóak:

„V. rész

„Az Erdeliec lesz nec papassoc.”¹² **M:** *Ti pedig pogányokká lettetek.*”¹³

Vagy: „*Annac vtanna eleybe iöuenec a Papas papoc, nagy soc keresztteckel erecklekel, és nagyon kintornalnac vala. Ezeket látua, Örüle azzoknac, és szép szóval köszene nekc: és leszálván a lórol, terdre eséc a kereszt előtt, és meg czókolá aszt. Látuan eszt a Czehec, Kic Papatol nem fugnec vala, igen boszonkodnac rayta.*”¹⁴

M: *Hijába gyalázod fertelmes nyelveddel, mert semmit nem árthatsz a' Pápának.*¹⁵

Heltai felekezeti elfogultságát, vagyis katolikus és pápaellenességét egyáltalán nem titkolja ebben a szövegében, nagyon gyakran ellenszenvét látványosan mutatja ki azzal is, hogy fordítva szedi a pápák neveit, vagy szándékosan elír olyan szavakat amelyek nevetséges jelentés változásokat eredményeznek pl. mise helyett mese. Ezt a katolikus olvasók nem is bocsátják meg neki, ám vélhetőleg a református felekezetűek ilyenkor „cinkosan összakacsintanak” Heltaival. Ezt példázza a következő marginália:

„*Virág Vasárnapokon készítött vala a piatzon az várba, szép ékeségeckel és ieles kárpitockal helylyt, hol lönnenec az napi ceremoniák, az Mesemondással egyetemben.*”¹⁶

M1: *Missemondás ugy ird kutya fia Eretneke*¹⁷

M2: *Hiia! Tám nem tetszik te vak Keresztény!*¹⁸

A fentiekben már kellő bizonyítást nyert felekezeti és történeti tudat szerves kötődése, így tehát akár a korábbi margináliák felől konstruálódó mentalitásalakzatok is jelzik, hogy a kora-újkor embere mennyire konfesszionálisan viszonyult múltjához, hogyan sajátította azt ki, hogyan értékelte fel, vagy tagadta meg ennek a kulturális és szellemi örökségnek bizonyos elemeit. A történeti tárgyú Heltai szövegek a már idézett Bonfini átdolgozáson kívül a *Cancionale*¹⁹ és a Mátyás király életéről szóló história²⁰ is ideérthető –, egy bevallottan katolikus- és pápaellenes, jellegzetesen protestáns és eszkatologikus²¹ megalapozottságú történetteológiát ajánlanak, sőt népszerűsítenek. A mentalitásartikuláló hatás²² szellemi forrásai nyilván Wittenberg, Luther, Melancton és a Carion-krónika²³ irányába mutatnak, a magyar előzmények közül vélhetőleg Bencédi Székely István²⁴ érdemel említést. Heltai történelemszemlélete viszont nemcsak az erdélyi magyar és latin nyelvű történeti és emlékiratirodalom számára, hanem a fejedelemség legjelentősebb prédikátorai részére teremt irodalmi, teológiai és történelemelméleti precedenst és követendő modellt egyidőben. Egy olyan történetteológiai tradíciónak a kulturális emlékezetbe való betagozódásához járul hozzá érdemben, amely halála után is legalább két évszázadig marad érvényesnek a magyar kultúrában. A *Chronica*

modern kiadásához bevezetőt író Kulcsár Péter szerint ez a történelemképzet a következőkben foglalható össze: „Eszerint a történelem annak példája, miként valósul meg Isten bölcsesége a társadalomban. Ő teremtett és tart fenn mindent, tőle származik a társadalmi rend és a társadalom, a rend minden fenntartó intézménye, a birodalom, a törvény, a polgári szervezet. Mindez Istentől való, következésképp jó és állandó. Csakhogy dolgozik ám az ördög, aki az emberben lappangó gonosz ösztönök kihasználásával változtat és rombol, megzavarja a szervezetet, tönkreteszik a polgárokat. Isten lesújtja a zsarnokot, a kormányt pedig fölfegyverzi a lázadó elleni harcra. Kérdés, hajlandók-e az emberek föl hagyni örültségekkel és az isteni terv szolgálatába szegődni? Ezek azok a fő erővonalak, melyek a történelemben kirajzolódnak, és a történetírásnak az a feladata, hogy a felszínen kavargó események kusza szövedékén kirajzolja ezeket.”²⁵

A Bonfini alapján készült *Chronica* egyik leglátványosabb sajátossága az, hogy noha ez az első magyar nyelvű, a nemzeti múltat elbeszélő történetírói alkotás, szerzője Heltai Gáspár anyanyelve a német és nem a magyar. Ennek ellenére, amint erre már történt utalás, egy olyan elbeszélést sikerült létrehoznia, amely töretlenül érvényes és meghatározó marad a nemzetről, történelemről, a *magyar múlt*ról való gondolkodás elkövetkező évszázados elsősorban református hagyományában. Heltai, természetesen egy olyan korban él, ahol a modern

nemzettudat, nemzeti önszemlélet még csak alakulóban van, ennek ellenére nem elhanyagolandó, ahogy szász emberként, de vélhetően elsősorban unitáriusként arra vállalkozik, hogy magyar, sőt erdélyi történelmet írjon. Írásában érezhető egy regionális tudat, egy sajátosan Kolozsvár, és Erdély-centrikusság, ami rányomja bélyegét arra, ahogy elbeszéli a Magyar történelmet. Ezt elsősorban az példázza és magyarázza ahogy önmagát szemléli²⁶, majd a magyar nyelvhez való viszonya,²⁷ illetve azok a sajátos betoldások amelyeket Bonfini szövegében, pontosabban Magyarország leírásában végez, ugyanis ide beilleszti a saját maga által készített Erdély-leírást.²⁸ Ebben tehát felismerhetjük a harmadik vonatkozását a mentalitásartikuláló hatásnak, hiszen itt a Heltai szöveg egy erőteljes *regionális* meghatározottságot visz be a nemzeti és történeti tudatban. A margináliák megint visszaigazolják ezt, egyik vélhetően székely olvasója, túltéve regionális meghatározottságában magán Heltain, szükségét érzi, hogy „megvédje” igazságát a székely szabadsággal kapcsolatosan: *„Mikoron az Aladár az viadalban veszet vólna Scambria alatt, el szallada három ezer Magyar az veszedelemből. Es ezec táborba szállánac cegléd földén. De miért hogy félnece vala az Dietrich wrnac és töb Német wraknac hatalmasságától, El indullánac onnét, és nagy sietséggel be menénece Erdélybe. Es miért hogy minden nemzetec vgy törnece vala az Magyarokra, ők ki tagadc magokat, hogy nem magyaroc vólnának, hanem Szekelyeknek*

*neuezéc magokat. Eze mostan is laknak Erdélybe és külön töruényec és erkölczec vagon. Osztvá vadnak szekekben, kiknec neuec Czic, Gyirgyo, Kizdi, Szepsi, Orbai, &c. Eze ellein mind szabadosoc valánac: De az ő hitetlenségekért &c elsütötte a dér az ő szabadságokat.”*²⁹

M: *Hazud itt Heltai úr, mert a székelyek szabadságát János király ugyan meg rontotta vala de Bathori István és Báthori Sigmond ujra meg adtak régi szabadságokat de az előtt soha nem olvassuk hogy a Székely nemzet szabadságát el vesztette volna.*³⁰

Nem téveszthetjük szem elől a tényt, hogy a Heltait követő XVI és XVII. századi magyarul és latinul alkotó történet- és emlékiróink, már egyre kevésbé vállalkoznak arra, hogy a középkori Magyarország történetét, mint *saját* történetüket elbeszéljék, sokkal inkább rövidebb és aktuálisabb kortörténetet írnak, ahol Erdély világosan elkülönül Magyarországtól, nemcsak politikai, adminisztratív, hanem kulturális vonatkozásban is. Az 1541-es esztendő oly annyira határkőnek bizonyul, hogy a XVII. században, nemcsak a magyar középkor történet, hanem maga Mohács (1526), homályba veszik, vagy éppenséggel a felekezeti elfogultságok következtében teljesen átértékelődik. Következésképp a Heltainál jelentkező *regionalitás*, valószínűleg megelőlegezi és lehetővé teszi azt a folyamatot, amelynek során Erdély mint régió, a nemzeti, kulturális, történelmi egyediségét, Magyarországtól való elkülönülését kialakítja és a jellegzetesen erdélyi nemzeti önszemléletnek és tör-

téneti tudatnak a jelenben is ható és érvényes alapjává teszi.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy a bemutatott hármás mentalitásartikuláló hatás tanulságai felől megvizsgáljam Heltai és Bonfini művének a viszonyát, a fordítás nyelvi retorikai és historiográfiai sajátosságait vegyem számba. Végül ezen vizsgálódások konklúziói felől, a Heltai szöveg, mint magyar történet partikularitásait mutatom be a Brodarics Istvánnal való komparáción keresztül.

II. Bonfini és Heltai

Bonfini művének jelentősége nem szorul bizonyításra. A XVI. század folyamán többször megjelent,³¹ német kiadása is ismeretes. Bonfini jelentősége historiográfiai szempontból³² az, hogy művében már egy új tudományág a földrajz szakmai lehetőségeire hagyatkozik, módszertani szempontból pedig a humanista történetírói gyakorlat legjobb eredményeit hasznosítja. Elsőként vállalkozik arra, hogy a magyar történelmet a világtörténelmi folyamatokba helyezze, ezáltal az európai történeti tudatba teremt helyet Magyarország számára. Itthon és külföldön egyaránt a magyar történet kézikönyvévé válik, a XVI–XVII. századi latin nyelvű magyar történetírás továbbra is ezen a művön alapszik.

Heltai egész munkáságának legnagyobb teljesítménye a Bonfini-átdolgozás. Heltai számá-

ra a magyar és az egyetemes történelem megírása olyan projekt volt, amin folyamatosan hosszú időn át dolgozott. Sajnos csak a magyar történelem készült el, ezt még sajtó alá rendezhette, a szöveg megjelenését azonban már nem érte meg, felsége fejezte be a kiadást. A műnek egy második kötetet is tervezett, ami a Mohács utáni eseményeket mutatta volna be, e célból adta ki előzetesen a *Cancionálét* (1574), amely forrásául szolgálhatott volna ehhez a második részhez.³³ Heltai munkáját nehezítette, hogy Bonfini műve, legalábbis 1568-ig³⁴ nem volt kiadva, a kéziratos másolatok nehezen voltak elérhetőek és nem feltétlenül megbízhatóak. Mégis első szövegközlése Bonfiniből 1565-ben lát napvilágot, Mátyás király históriáját teszi közé,³⁵ ám ezt a Martin Brenner gondozásában Bázelen 1543-ban megjelent, nem teljes, Bonfini-kiadás alapján készíti el.

Heltai a fő műve, *Chronica az Magyaroknac dolgairol...*, sajátos módon kötődik a Bonfini szöveghez. A két szöveg kapcsolata nem feltétlenül felel meg eredeti és fordítás viszonyának. Bonfini narrációját, tartalmi vonatkozásban Heltai kiegészíti, hozzáadja a Brodarics István ugyancsak latin nyelvű beszámolója alapján elbeszélte 1526-os mohácsi csata leírását. Ezen tartalmi különbségeken túlmenően is a Heltai fordítás néhány olyan jellegzetességet mutat a Bonfini szöveghez képest, amit számomra nem magyaráz kielégítően a szakirodalom. Ugyanis általában azt fogalmazzák meg Heltai méltatói,

hogy a *Chronica népszerűsítő*³⁶ és *egyszerűsítő, polgári szempontokat*³⁷ érvényesítő alkotás, ezek azok a vonásai amelyek Bonfini szövegétől elsősorban megkülönböztetik. Noha ezek a kijelentések bizonyára többé-kevésbé megalapozottak, vitathóságuk pontosan abból fakad, hogy másfajta magyarázatokat is beláthatóvá tesznek. A fordítás művelete esetünkben, legalább két szinten zajlik. A nyelvi fordítás szintje, valójában azokat a kompetenciákat igényli, amelyek segítségével egy nyelv szintagmáit egy másik nyelv megfelelő szintagmáival adunk vissza. Ez a látszólag egyszerű folyamat, akkor válik rendkívül bonyolulttá, amikor a másik nyelven nem adható vissza a lefordítandó szintagma. Általában akkor áll elő ez a folyamat, amikor a lefordítandó szöveg, olyan sajátos fogalmi háttérrel, kulturális kódokkal rendelkezik, amelyek a fordító nyelvében nem léteznek. A fordító ilyenkor legfeljebb körülírva bővít, vagy éppenséggel erőteljesen lerövidít, mondhatnánk „polgári szempontokat érvényesítve egyszerűsít”, azaz szerény nyelvi lehetőségeire hagyatkozva, kulturálisan transzformálja a lefordítandó szöveget. Véleményem szerint Heltai egy kivitelezhetetlen fordításra vállalkozott, és hogy mégis elvégezte annak tudható be, hogy felvállalta a rövidítés, tömörítés, a kulturális transzformáció felelősségét. Hiszen ne feledjük, Bonfini szövege, amely „mellékesen” a görög-római antik historiográfiai paradigmába és írásgyakorlatba (is) illeszkedik, többszörösen kódolt, módszertani, történelemelméleti,

bölcseleti és historiográfiai tradíciók felől artikulált alkotás. A Bonfini szöveg lefordítása – természetesen ma is – nemcsak nyelvi kompetenciát feltételez abban az értelemben, hogy adott latin szó, kifejezés, hely- vagy személynév megfelelőjét ismernie kell a fordítónak, hanem az egész humanista historiográfiai tradíció és írásgyakorlat ismeretét feltételezi és követeli meg. Egy olyan kizárólag latin nyelven hozzáférhető írott hagyományról³⁸ van szó, amelynek sajátos, magyarul nem létező szakterminológiája, narrativikája (*narratio historica*), történelemfilozófiája (*virtus, otium, fortuna, fatum*) retorikai és poétikai gyakorlata (*inventio, elocutio*) van. Ezeknek a szövegkonstituáló, meghatározó jelentőségű elemeknek sem nyelvi, sem fogalmi, sem mentalitásbeli magyar megfelelőjük nincs, mert Heltai korában nem beszélhetünk egy ehhez hasonló diskurzusról, illetve írásgyakorlatról, mert nem létezik ebben a korszakban magyar nyelvű historiográfiai tradíció. Heltai és történetíró kortársai noha rendelkeznek bizonyos retorikai és poétikai iskolázottsággal, nem rendelkeznek olyan magyar nyelvű, használható, historiográfiai terminológiával, módszertannal, írásgyakorlattal, amely lehetővé tenné, hogy pl. a Bonfini szövegéhez hasonló, azzal megközelítőleg azonos historiográfiai értékű magyar szöveget produkáljanak. Heltai halála után 150 esztendővel továbbra is aktuális ez a probléma, hiszen Bethlen Miklós, vélhetőleg kora legműveltebb gondolkodója és legjobb tollforgatója, nem a ma-

gyar történet, de saját életének leírásakor saját bevallása szerint ugyanezzel a nehézséggel szembesül.³⁹

Heltai egyszerűsítő-tömörítő eljárásai számomra elsősorban ezeket a fordítási nehézségeket, mintsem egy igencsak vitatható polgári mentalitás és szempontrendszer szövegalakító hatását mutatják. Sőt, Heltai maga igencsak tisztában lehetett helyzetével, a több nyelven és kultúrán iskolázott ember józanságával ismerhette fel vállalkozásának elsősorban nyelvi, retorikai-poétikai korlátait. Ezt sugallja az előszó, amely ugyan Mátyás király koráról referál, de kellőképpen bizonyítja így is, hogy Heltai helyesen ismeri fel kora magyar nyelvű kultúrájának, írásbeliségének helyzetét. Heltai szerint már a kultúrát és írástudást egyaránt megbecsülő Mátyás király ráérez erre a problémára: „*Mátyás király...látja vala, hogy a magyarok barbarusok, és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelesek nem volnának, hanem csak az nagy vitézségre.*”⁴⁰ (Kiemelés tőlem: T. Zs.) Érdemes egy kissé elidőzni a két kiemelt terminusnál: *barbarus*, *bárdolatlan paraszt*. Elképzelhető lenne, hogy a feudális hadviselést tökélyre vivő legnagyobb magyar király vitézei *barbarusok* és *bárdolatlan parasztok* lettek volna? Nos, igen amennyiben tudatosítjuk, hogy a paraszt itt nem társadalomtörténeti kategória, nem a feudális társadalmi struktúra alsó szintjén elhelyezkedő, elsősorban földműveléssel foglalkozó középkori embert jelöli, hanem retorikatörténeti kategória, jelentése: reto-

rikai iskolázottsággal nem bíró, képzetlen, az *artes-t* nem ismerő, sőt még talán a latinul sem író-olvasó ember. A szüntelen hadviseléssel elfoglalt, amúgy származását, mentalitását tekintve vitéz magyar feudális arisztokrácia, retorikai iskolázatlansága következtében mégiscsak *bárdolatlan paraszt* és *barbarus*. A Heltai által használt kifejezés terminus technicus értékű, amelynek középkori előzményei és újkori folytatása is van. A középkori prédikációs irodalomban megtalálható retorikai/homiletikai klasszifikáció: *sermo ad clericos* – *sermo ad populos*, ugyanerre a retorikai elvre megy vissza, amely a hallgatóság típusait úgy különbözteti meg, hogy kijelöli a képzetlenebbeket, akik esetében az *applicatio* mindig *accomadatio*-s eljárásokkal kivitelezhető csupán. A retorikai képzetlenség, ami nyilván a latin nyelv ismeretének hiányából adódik, a magyar kora újkor homiletikai és retorikai kultúrájában is aktualitással bír. A középkori mintához hasonlóan a klasszifikációk egész sorával találkozunk, ahol maga a paraszt (*rusticus*) a retorikai képzetlenséget és a latin nyelv ismeretét nélkülöző prototípust jelöli az iskolázott, képzett, városi (*oppidamus, urbicus*) ellenében: *inter idiotas et rusticanos vs. inter cultiores et in sacris versationes, urbicus, oppidamus vs. rustici, mechanici*. Geleji Katona István szóhasználatából ugyan hiányzik a paraszt terminus, de egyértelmű, hogy kiket jelöl meg a „*deáktalan község*” terminussal.⁴¹ Mindezt Heltai maga valószínűsíti azáltal, hogy Bonfinit rhetorként aposztrofálja, hiszen az

olasz „*bölcs és ékesen szóló és ékes szép bölcs deák szókkal író*” ember.⁴²

Mindezek a fejtegetések azt körvonalazzák, hogy Heltai fordítását nemcsak a népszerűsítés vágya, ötlete netalán „történetírói programja”(sic!) befolyásolta, hanem a XVI. századi magyar írásbeliség, kultúra, életvitel bizonyos sajátosságai is. A fordítás nyelvi teljesítményén túlmenően, a kulturális transzformáció kényszer megoldásai felismerhetőek, a magyar nyelvű historiográfiai tradíció hiányának hatása érezhető a szövegen. Meggyőződésem, hogy ennek Heltai is tudatában volt, de dicséretére válják, hogy ennek ellenére nem mondott le vállalkozásáról. Az eredmény, az első magyar nyelvű magyar történet, nemcsak egy fordítás, átdolgozás, hanem egy olyan erőfeszítés kifejeződése, amely az elengedhetetlen nyelvi, retorikai, elméleti-módszertani eszközök hiányában, mentalitások, történetteológiai spekulációk felől szövegezi meg a magyar múlt nagyelbeszélését.

III. Brodarics és Heltai

Heltai *Chronikájának* utolsó fejezete, melynek címe: *Az XXXVIII. magyar király, Lajos, az II., az László királynak fia*, már nem Bonfini alapján, hanem Brodarics István kancellár, a mohácsi csata túlélőjének latin nyelvű beszámolója lapján íródott. A kancellár a félévvel a csata után írja meg a beszámolóját, elsősorban

Cuspinianus császári történetíró vádjaira válaszolva. Az 1527-ben megjelent nyomtatványból ugyan nem maradt fenn példány, ám a szöveget a XVII. században többször kiadták.⁴³ Heltait ezt nyilván nem befolyásolta, hiszen Brodaricsot személyesen ismerte,⁴⁴ így tehát a szöveg beszerzése nem lehetett gond számára.

A *Chronicának* ez a legutolsó fejezete érdekes módon igazolja az előbbieken bemutatott fejtegetéseimet a fordítás műveletét illetően. Heltai már megint ugyanabban a hálátlan helyzetben van, hogy egy olyan latin forrást kénytelen magyarítani, amelyik noha terjedelmileg kisebb, mint a Bonfini szöveg, nyelvi-retorikai, illetve historiográfiai sajátosságait tekintve ennél még összetettebb. Brodarics munkája ugyanis a retorikus történetírás egyik remeke.⁴⁵ Másrészt pedig igen fontos arra figyelni, hogy a mohácsi csata, mint esemény, amely a XVI és XVII. századi magyarországi latin nyelvű történetírói tradícióban elsősorban Brodaricsnak „köszönhetően” vált emlékezési helylyé, milyen bemutatást kap Heltainál. A nyelvi és a leírásbeli különbségek, ezúttal mire vezethetőek vissza, számolhatunk-e azzal, hogy a fordítás/transzformáció nyelvi szükségmegoldásain túl, esetleg mentalitásbeli különbségek (*regionalitás* és erdélyiség tudat) magyarázzák a két szöveg különbségeit? Továbbá annak is tétje van, hogy megvizsgáljuk, a Heltait időben követő, erdélyi szerzők által magyar nyelven írt szövegek Mohácsra történő utalásai, miért inkább a Heltai nyújtotta, kissé távolságtartó

Mohács-leírást, és nem a Brodarics, illetve ezt a szemléletet továbbvivő elsősorban latinul értekező magyarországi történetírás tragikus-apokaliptikus Mohács olvasatát preferálják?

E kérdések megválaszolásához olyan szövegkomparációra kell hagyatkoznunk, amely a személy- és eseményleírás szempontjai felől tárja fel a két szöveg viszonyát. A különbségek kontextualizálása, nyelv, szöveg, kultúra, és mentalitás vonatkozásában teszi kibonthatóvá és vizsgálhatóvá azt, hogy a nyomtatott szöveg, illetve a fordítás, hogyan épít meglévő közösségi tudásra, hiedelmekre, mentalitásokra, vagy éppenséggel, hogyan forgalmazza, hagyományozza ezeket, miközben olvasóinak identitásmintákat, önszemléletet és történeti tudatot biztosít.

Ha II. Lajos alakjának bemutatására és a csataleírásra figyelünk, megállapíthatjuk, hogy lényegbevágó tartalmi különbségek nincsenek, ám adódnak bizonyos különbségek, amelyek nem magyarázhatóak a rövidítés, népszerűsítés vagy a polgári szempontok érvényesítésének programja felől csak.

Brodarics szövegében, II. Lajos jellemzése *csak* az erények számbavételére redukálódik⁴⁶:

Lajos kiváló ifjú volt: testalkata szerint is kiemelkedett a társai közül (Erat Ludovicus juvenis procerus, forma corporis supra alios aequales egregia), valamint páratlan jóság (naturae singulare bonitate) és ragyogó szellem (praeclara indole) jellemezték. Annyi erény (virtus) díszítette, hogy ha sorsa úgy hozta volna magával, hogy érettebb életkort megérjen, ő

lett volna messze a legjobb, legkiválóbb fejedelem (praestantissimum Principem). Igen szelíd kedélyű volt, egyáltalában nem vad (ac minime feroci), minden jó és tisztességes dologra (ad omne rectum et honestum) könnyen hajtható, sőt önmagától is hajlamos. Ezenkívül fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászásban s más ilyenféle multságokban, katonadologban buzgón serénykedett (militaria opera exercendi studiosus), igazmondó (verax) volt és állhatatos (constans), és abban, amit rábízál, kitartó (si quod ei credidisses, tenacissimus).⁴⁷

Heltainál azonban: „Születéc ez Laios mikoron irnánac Christus wrunknac születése után 1503... Még nem vala tellyességgel két esztendő, mikoron á magyaroc ötet meg coronazac magyar Királya. Negyedic esztendőben coronázac ötet á Czehec, Czeh országi királya. Szép termetű vala férfiu korába. Lágý és csendes erkölczü vala, mint az attya. Es miért hituán mesteri valanac, kic fel neueléc ötet, Ebből tunya lőn, és nem igen gyors az országnac birására. Vadászásra, vigaságra, tántzra kész lőn.”⁴⁸

Ehhez hasonlóan a mohácsi csatát meg-előző események bemutatásánál Brodarics érthető módon, a humanista szemléletmód és a kötelező retorikai fogások alkalmazására hagyatkozik, Heltai azonban nem érzi szükségesnek például a *rossz előjelek, ómen* mint az elkerülhetetlen sors (*fatum*) megnyilatkozásának előreutaló jegyeit számbavenni,⁴⁹ beéri azzal, hogy elbeszéli a király és csapata hadbavonulását:

„A király látá, hogy senki nem iőne, sem Német országhból, és hogy á magyarországi wrac is vontatásra vöttéc volna a dolgot. Hogy senki ő reá nem vethetne és ő vele okot nem adhatna, mint ha ő rayta mult volna el, á keues nepet, mellyet olyan sietségben egyben gyűjthettet vala, ki inditá Budából, őmaga is ki indulla szent Iacob hauánac huszon négyedic napján, és á Duna melet lassan lassan alá mendegéle. A király népe vala ackoron mind körül be czac háromezer ember. Annak utána Báthori András iőue á Király mellé, valami néppel.”⁵⁰

Közös vonás mindkét szövegben, hogy Brodarics is meg Heltai is szóvá teszik a nemesség furcsa magatartását, amely nemesi privilégiumaira hivatkozva, nem akart hadba szállni, csak akkor, ha a király is velük tart. Itt Heltai Brodaricsot szorosán követve mondatja a királlyal: *Hogy eszt meg hallá a király, igen busula rayta, és monda: Látom mire vgyekeztec minyaian. A tű feieteket meg akariátoc minyaian menteni, az én feiemnec el veszszésével: Ám legyen. Nem akartoc tű oda menni: Istenec segítségéből énmagam oda viszem fejemet. Ám wram Isten, te tudod, miképpen kel á dolognac lönni. Másod napon ezokáért ki indulla Tolnárol á Király, és menne Szekszardra.*⁵¹

A következő fontos esemény a haditanács döntése, amely a katonák nyomására is, az azonnali harcot választja, az időnyerés, az újabb segítségek bevárása helyett. Ebben a

feszült légkörben hangzik el Perényi Ferenc hátborzongató jóslata, ami Brodarics elbeszélésében, továbbra is retorikailag indokolt, előreutaló mozzanat. Heltai noha nem ilyen megfontolásból, de ő is előadja ezt a mozzanatot, igaz cinikusabb hangnemben, hisz önála, valamiképpen a megérdemelten vesztébe rohanó, büneiért fizető magyarság példáját vezeti fel a bizarr történes.

Brodaricsnál olvashatjuk: „...*mintha előre tudta volna, ami azután bekövetkezett, mindazok megdöbbenésére, akik ott voltak, azt mondta a királynak: azt a napot, amikor majd megvívják a csatát Tomori Pál barát vezetésével, a Krisztus vallásáért megölt (pro Christi religione occisorum) húszezer magyar mártír (Hungarorum martyrum) emlékének kell szentelni! És hogy majd az ő úgynevezett kanonizációjuk ügyében a kancellárt kell az örök városba küldeni, ha ugyan életbe marad, mivel a pápa és a szentatyák jól ismerik őt a római követjárásai korából. Bárcsak ne az igazat jövendölte volna ebben a dologban!*”⁵²

Heltai pedig: „*Hogy immár minyáian meg egyenessülénc rayta, Hogyvgyan meg kelene ütközni: monda Prini Ferentz, az Váradi püspec, á Király előtt czufolkoduán: Im látom, hogy vgyan meg akartoc ütközni. Frater Pál neki viszi a soc iámbort. De annac előtte az magyaroknac czac tiz ezer Martyromnac innepe vala: Innét touáb leszen nekic husz ezer Martiromoknac innepec is, mellec e may napon az országért viuán, mind le vágattatnac. Bár be*

boczássatoc Broderic Istuánt Romába, hogy kerie a Pápát, hogy be iria mind az husz ezert (mert ackoron többen nem valánac á Király seregében) az Calendáriomba.”⁵³

Itt az első jelentős szemléletbeli különbség körvonalzódik az eltérő álláspontokban. Brodarics „*pro Christi religione occisorum, Hungarorum martyrurum*” szintagmáját Heltai a következőképpen fordítja: „*mártirok, iámborok az országért viuán, mind le vágattatnac*”, ami egy nagyon fontos (ön)szemléleti, ha úgy tetszik nemzetkarakterológiai elemet hagy el, hiszen a magyarság akit, Brodarics olvastában, a mohácsi hősök képviselnek nemcsak a magyar haza, hanem az egész kereszténység védelmezői és mártírjai, akik Krisztus hitéért öletettnek meg (*pro Christi religione occisorum*). Heltai ezzel szemben beéri azzal, hogy ezekben a mártírokban „csupán” az ország védelmezőit azonosítja be. A két kijelentés aprólékos kontextualizálása világosan megmutatja, hogy a Heltai fordítása, nem a tömörítés, rövidítés amúgy is vitatható praxisára vezethető vissza, hanem mentalitásbeli különbségből adódik, a kulturális hátterek, az önszemlélet kulturális modelljei másságából képeződik le.

Brodarics ugyanis a nemzeti önszemléletnek egy olyan heroikus toposzához (*murus et clipeus fidelinum*) nyúl, amely körülbelül 1440 óta Ulászló uralkodása alatt válik a magyar nemzettipológia karakterisztikus attribútumává. A magyarság ettől az időponttól számítva az 1683-as sikertelen bécsi ostromig, úgy repre-

zentálja magát, mint az egész kereszténység védelmezője, a keresztény köztársaság védőfala, bástyája (*antemurus, propugnaculum christianitatis*). A kezdetekben a toposzt az olasz humanisták terjesztették el Európában, erre a hagyományra épül majd a török-magyar csatározások, illetve a török uralom alatt megszülető újabb toposz a *Magyarország panasza (Querela Hungariae)*.⁵⁴ Bonfini és Brodarics is mint az olasz humanizmus kitűnő ismerői és neveltjei, természetesen a magyarságról ebből a perspektívából beszélnek, ráadásul Brodarics a személyes részvétel, felelősség, büntudat (?) nyomása alatt érthető módon ehhez a heroikus vagy heroizáló kulturális mintához nyúl. Ezzel szemben a kívülálló Heltai, akit sem a közvetlen személyes, sem a közvetett kulturális érintettség nem befolyásolhat, aki ráadásul regionálisabb, Erdély, Kolozsvár centrikus irányultságú kulturális minták felől szemléli mind önnön személyét, mind a történelmet nem osztja ezt a szemléletet, noha bizonyára van tudomása róla. Így hát beszámolójában érthető módon sem a mohácsi csata ilyenfajta jelentőségét nem „látja meg”, sem az ott levágott *iámborockat*, nem tartja a keresztény Európa védelmezőinek.

Ez a kulturálisan kontextualizálható és magyarázható különbség jól kitapintható a komparáció során a következő jelentős esemény leírásában is. A csata előtti pillanatokban, a felállt hadrend előtt a nádorispán és a király kilovagolnak a hadrend szemlájére. Heltai nem érzi igényét, hogy a toposz (csata előtti buzdító

szónoklat) narrációs-fikcionalizációs lehetőségeit kiaknázza, beéri azzal, hogy elmondja: *„Mikoron el iöt volna kis Aszszony hauának az huszon kilentzedik napia, melly Szent Jánosnac fő vétele napia vala, A sereg rendeleshöz kezdénc. A Töröc is mindiárt meg mutatata magát. Az nádor ispán meg körülé á Királlyal mind az tábort, és wyáual meg (mutatá) a Királyt, hogy ielen volna, és kész vólna vini hazánc ért (...) szép beszédeckel inte mind á sereget.”*⁵⁵

Brodarics viszont, a „szép beszédekkel való intést” részletezi, érthető módon, a csataleírásban (*descriptio*) retorikailag indokolt fogással, a rábeszélő, buzdító szónoklat (*oratio svasoria*) alkalmazásával él: *„Azt mondotta, hogy készen áll mindent, még a halált is elszenvedni a hazáért, Krisztus szent hitéért, feleségeikért, gyermekeikért (pro sacra Christi Dei Opt. Max. religione, pro conjugibus & liberis eorum). Viselkedjenek hát ők is bátran, férfi módra, ne feledjék, hogy magyarok (viri fortissimi, Hungaros se esse meminissent), és azokat kövessék, akik maguk is gyakran szereztek már diadalmi zászlót ugyanettől az ellenségtől, csakúgy mint hajdan az őseik, azok a híres ősök, a keresztény közösség ama bátor bajnokai (illi heroes, & fortissimi Christianae Reip. propugnatores) tettek. Nincs miért rettegni az ellenség nagy számától, mert nem a katonák sokaságában, hanem a vitézségben rejlik a győzelem. Isten a magasból, maga is az ő szent hitéért harcolók mellett lesz, az ő kezükbe van leté-*

*ve nemcsak hazájuknak, melyet az ellenség elfoglalni jött, hanem az egész keresztény közösségnek az üdve (non patriae solum, quam hostis occupare venisset, sed totius Christianae Reipubl. Salutem).”*⁵⁶

Ez a következetesen érvényesülő különbség, természetesen nem az eltérő narrációs technikák alkalmazásából, vagy a fordítás nyelvi korlátaiból adódik. Érthető módon Heltai más horizontból, más önszemléleti, kulturális elfogultságok felől szemléli a mohácsi történeteket. Látható módon nem célja, Mohácsból emlékezési helyet létrehozni, nem teremt összefüggéseket, Mohács valósága és a magyarok évszázados Európát védelmező hősiek áldozatvállalása közt. Még az ily fiatalon elesett magyar király sem hatja meg.

Brodaricsnál a legfontosabb jelenet, talán az egész narráció *culminatio*ja a sisakátvétel pillanata. Ez teljességgel hiányzik Heltainál.

A csata közvetlen kirobbanása előtti pillanatokban, amikor a király is teljes fegyverzetben, egyelőre fedetlen fővel, mintegy meggyőzve katonáit jelenlétéről, seregei között áll, kéri a sisakját. Brodarics szerint: *abban a pillanatban halálos sápadtság ömlött el az arcán (quo tempore magnus in ejus ore pallor apparuit), mintha előre érezte volna jövődő végétét (quasi futuri mali praescius).*⁵⁷ Brodarics kénytelen volt II. Lajos személyében olyan figurát megformálni, aki illeszkedik nemcsak a bevallottan tragikus elbeszélés egészébe, hanem a befogadói horizontok olyan előzetes elvárásai-

nak is megfelel, mint például kereszténység heroikus harca a pogányok ellen, illetve e heroikus összecsapás szükségszerűen tragikus hősnék megjelenítése. Heltai mindezt nem tekintette és talán nem is tekinthette feladatának. Kolozsvári polgár volt, az erdélyi fejedelemség alattvalója, szász anyanyelvű, *unitárius* felekezetű, akit sem nyelvi, sem kulturális, és főként semmilyen felekezeti szál nem kötötte ehhez a fiatalon elesett katolikus királyhoz, sőt ehhez a bálványozásba merült igaz keresztényeket üldöző későközépkori magyar katolikus királysághoz. Neveltetése, életvitele, felekezetiisége, mentalitása bizonyítanál nem tartalmazta/tartalmazhatta azokat a nyelvi és kulturális kódokat, amelyek olyan irányba befolyásolhatták volna írói/történetírói munkását, hogy Mohácsban *saját* hazája, nemzete, felekezete, netán valamiképpen *önmaga* tragédiáját ismerje fel.

Az elbeszélés befejezése, a tragikus kimenetelű csatavesztés, a menekülés leírása megegyezik mind két szövegben, jelentősebb különbség az, hogy Heltainál érezhető egy Szapolya-ellenesség:⁵⁸

„Az viadalnac után harmad napig ki száguldánac á Törökec mind széllel Magyar országban...hogy ez lönne az Mohács mezőn, Szapolyai János, az Erdélyi Vayda, az ő nagy népéuel Szeggednél fűtezőc. Mert czac aszt varia vala ő, hogy oda veszne Lajos Király, Hogy ő magát annak utána elő tolhatná. Onnét éyel el oroszokodéc a néptől, és vgy lön szembe á Solimán Czászárral, és vgy köté meg az eb

*lántzot vele: kinec az elő mente, és az hituán vége, mint lőt annac vtánna aszt meg hallyuc, ha az isten akarja, á Chronicánac második részében.*⁵⁹

IV. Konklúziók

A Brodarics és Heltai komparáció valójában csak megerősíti azokat a felismeréseket, amelyeket már a Bonfini szöveghez kötődő viszony sajátosságairól kifejtettem. Heltai tehát nemcsak más nyelven, de más típusú elbeszélést, és főként más célt szolgáló történetet/történelmet teremt Mohácsról, amely magán viseli azokat a sajátos kulturális és személyes elfogultságokat, amelyeket majd az erdélyi írásbeliség történeti vagy történeti tárgyú irodalmában vizontlátunk. Fontos kiemelni, hogy Heltai szövegének eltérései, nyelvi-fordítási korlátokból is adódnak, illetve egy magyar nyelvű historiográfiai tradíció hiányából is következnek, de a szöveg másságát ezen túlmenően az eltérő mentalitások, nemzeti és önszemléleti minták, közösségi és kulturális emlékek artikulálják. Jól illusztrálja ezt Heltai sajátos viszonyulása Mohácshoz. A regionális tudat (erdély-centrikusság) megnyilvánulása nem egyedülálló a késő-középkori Magyarországon. A több nyelvet, kultúrát, sőt egy idő után több egymással versengő felekezetet magába foglaló magyar királyság, sem adminisztratív szempontból, sem politikailag, sem kulturálisan nem egységes,

sokkal inkább egymástól eltérő régiók laza, gyakran mesterségesen, politikai és katonai eszközökkel egybentartott államforma. Heltai diskurzusa ebben a nézetben érthető igazán. A regionalitás kihat nemcsak az önszemléletre, az egyéni identitás formálására, hanem a történeti tudatra is.

Heltai fordítói-történetírói jelentősége kétségtelenül meghatározó többszörösen is. Magyarul ír, nyomtatott szövegeket produkál, ő maga adja ki és forgalmazza ezeket a szövegeket. (Valószínűleg jól is keres...) Olyan történeti tudást tesz hozzáférhetővé, amely az írott szöveg/könyv tekintélyével bír és magán viseli az írásbeliség sajátos jegyeit. Nem folklorizálódik szét, nem esik szét narratív variánsokra, nem válik közbeszéddé, hanem közös tudássá válik, egy formálódó regionális (erdélyi) identitás- és történeti tudat, sőt múltról szóló nagyelbeszélés tekintélyes forrása. Az elkövetkező század erdélyi történeti irodalma de prédikációs irodalma is főként ezen a vonalon halad tovább, erre a diskurzusra építve hozza létre emlékezési helyeit, szövegezi meg a dicsőség és tragédia, a Tündéerkert és a Haldokló Erdély (*Moribunda Transylvania*) reprezentatív textusait. Úgy ahogy Mohács megítélése már Heltai korában és szövegében eltérő, mint a Magyarországi kortársainál, vagy a XVII. századi történetíróknál, az erdélyi történetírói tradícióra és történeti tudatra az jellemző, hogy a nemzeti múlt nagyelbeszélésben más eseményselekcíót érvényesít, más emlékezési helyeket dolgoz

ki, legfeljebb csak a modalitást, a szükségszerűen tragikus nyelvi-retorikai/poétikai reprezentációt hagyja meg. Mindez nagymértékben azért alakulhatott ebbe az irányba, mert Heltai erdélyiként, kolozsvári polgárként és unitáriusként készítette el életművének legfontosabb opusát, a *Chronicát*.

Noha ebben az esetanulmányban a fő hangsúly elsősorban egyetlen Heltai szövegre esett, ennek is egyik latin forrás alapján készült fejezetére, reményeim szerint azért sikerült megmutatni, hogy az egész életmű írástörténetileg, kulturálisan, mentálisan erőteljesen meghatározhatta a kora újkori erdélyi gondolkodást és kultúrát. A nyomtatott szöveg és írásbeliség közös hatásának tudhatóak be azok a mentalitásartikuláló hatások, amelyeket véleményem szerint jogosan feltételezhetünk, mihelyt ennek szöveges bizonyítékait találjuk a már vizsgált margináliákban. (Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez a mentalitásartikuláló hatásnak, olyan kizárólag szóbeli nyomai és bizonyítékai is lehettek, amelyek ma már érthető módon nem vizsgálhatóak, hiszen végleg elvesztek)

Heltai irodalmi és fordítói munkásságának jelentősége természetesen nagyobb, mint amennyit ez az esettanulmány sejtet. Mégis a szöveg és a felvállalt téma korlátaiból adódóan is fontos összegezni: Heltai és (élet)műve, a „*nyelve szerint szász ember*” magyar szövegei azt bizonyítják látványosan, hogy egy régió mennyire termékenyen tudja ötvözni a több nyelvet, kultúrát, hiedelemrendszert. Meggyő-

ződésem, hogy a történeti Erdély létének és (multi)kultúrájának ez az egyik legfontosabb forrása és teljesítménye.

JEGYZETEK

¹ Vö. McLUHAN, Marshall, *Galaxia Guttenberg. Omul și era tiparului*, Editura Politică, București, 1975.

² Dankanits az „olvasás dinamikájának” vizsgálata ürügyén beszél arról, hogy a XVI. század második harmadában az olvasásban bekövetkezett egy „robbanás,” egy olyanfajta erőteljes érdeklődés ami a könyvtermelés fellendüléséhez vezetett. (Vö. DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 19–20).

³ A terminust mentalitástörténeti kategóriaként használok. E fogalomhasználathoz bővebben, lásd: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk., BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József, Osiris Kiadó, Bp., 2003; LE GOFF, Jacques, *A mentalitástörténet problémái*, Világosság, 1976, XVII. évf., 683–689; *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*, szerk., SASFI Csaba, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat levéltára, Esztergom, 2000.

⁴ Ha csak a két legjelentősebb kolozsvári könyvtárban felelhető Heltai kiadványokat (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár) vesszük számba akkor is beszédesek a következő az adatok. (Különösen akkor, ha a XVI. századi könyvtermés, könyvkultúra és forgalmazásról szóló adatainkkal konfrontáljuk ezeket.) A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban 16 nyomtatvány és a *Chronicának* 4 db. kéziratos másolata található meg. A kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományának mindhárom (református, katolikus, unitárius) fondjában találhatóak Heltai-kiadványok. A református fondban: 10 db; a katolikus fondban: 1db; az unitárius fondban: 19. Kéziratos másolatok itt nem találhatóak. Ez összesen tehát 46 nyomtatott kiadványt és 4 kéziratos másolatot jelent. A nyomtatványok, sőt még a kéziratos másolatok is rengeteg possessori bejegyzést, glosszát, margináliát tartalmaznak XVI–XIX. századi olvasóktól.

⁵ Heltait élete folyamán is, de főként halála után többen is megvédolták, hogy a felekezetsere nála anyagi megfontolásokra vezethető vissza, és nem teológiai meggyőződéséből fakadt. Bod Péter a következőt állítja róla: „a sz. Háromságtagadók ellen eleinte keményen viselte magát, melyre nézve Pápai Páriz Ferenc nevezi így: *Magnus suae aetatis Socino–Mastyx; de hanyatlani kezdett idejében ő is hozzájuk hanyotlott. Melynek oka e' volt: hogy a*

kolosvari dözma néki mint plébánusnak inkább megmaradna a kezében; mivel az antitrinitáriusok elszaporodván, kiknek a király is kedvezett, a dözmat is azoknak papjaiknak kezdték adni. Vetí ezt szemére néki Károlyi Péter, a váradi pap, s nevezi: Midas alter Claudiopolitanus, aki, hogy aranyat gyűjthetne, az aranynál drágább hitet változtatta..” (FELSŐ TSERNÁTONI BOD Péter, *Magyar Athenas...*, 1766, 325.)

⁶ Kora újkori magyar és latin nyelvű könyvtérünk korpuszának jelentős hányadát teszik ki azok a könyvek, ahol a szokásos possessori vagy más természetű bejegyzések mellett, a különböző korok olvasói minduntalan makacs vitába szállnak a gyakran régóta halott szerzőkkel. A bejegyzések nagyon gyakran a saját felekezetet védik meg, vagy éppenséggel a saját felekezet nevében támadják a szerző kijelentéseit. Mindkét nyelvi aktus azonban a bejegyzések szerzőjének azt a lehetőséget adja meg, hogy felekezeti elkötelezettségét mutassa be, adja elő vagyis felekezeti identitásának performálást teszi lehetővé. Meglátásom szerint néha ezeknek a könyveknek a lapjain azonos antropológiai funkciójú és érzelmi intenzitású felekezeti polémikák mennek végbe, mint a megrendezett szabályos hitvitákon. (Erről bővebben: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához* = „Tenger az igaz hitrül való egyenentlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk., HELTAI János és TASI Réka, Miskolci Egyetemi BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005, 175–197.)

⁷ HELTAI Gáspár, *A Jesus Christusnac Uy Testamentoma magyar Nyelvre fordítatot, a régi igaz es szent könyvekből. Az együgyü iámbor Keresztyenekneç vigasztalásokra es epülésekre...*, Kolozsvár 1562, U2r–U2v. (A továbbiakban HELTAI 1562). (Jelzete: Egyetemi könyvtár, BMV. 366).

⁸ A továbbiakban az *M* a *margináliát* jelöli.

⁹ HELTAI 1562, U2r–U2v.

¹⁰ Heltainak az olasz Bonfini műve alapján készült *Chronica az Magyaroknak dolgairol...*c. könyve rendkívül népszerű volt, valószínűleg a legelső magyar *bestsellerek* egyike lehetett. A forrásgyűjtéseim alapján szembesültem ezzel. Ennek a műnek egyetlen példánya (jelzete: BMV. R. 7) maradt meg ugyan a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományának református fondjában, ám ezt olyannyira „rongyosra olvasták,” hogy 1725-ben Johannes Wazanus kénytelen volt kéziratos másolattal pótolni a címlapot és a bevezetőt, sőt kénytelen volt a megrongálódott szövegrészeket is egy ép példány alapján rekonstruálni és ezeket a kéziratos kiegészítéseket beillesztette eredeti helyükre. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár állományában két *Chronica* található (jelzetük: BMV. 520; illetve 521) mindkettőt alaposan szétolvasták a századok folyamán, a possessori bejegyzések is jelzik, hogy rengetegszer cseréltek gazdát. A nyomtatott változatokon kívül 4 (!) kéziratos másolata (jelzeteik:

ms 160; ms 53; ms 52; ms 7.) is létezik a *Chronicának* Ezek a kéziratok is többször gazdát cseréltek, sőt a possessori bejegyzések mellett is találunk margináliákat, olyan glosszákat, amelyek az egykori olvasók reflexióit tartalmazzák. Ami pedig a szövegkiadásokat illeti, eltekintve a modern kiadásoktól, Heltai *Chronikájának* ismeretes még egy 1789-es győri kiadása is: *Magyar Krönika. Írta Heltai Gáspár. Nyomattatott Kolosvárott MDLXXIV. Most pedig újonnan Nagy-Győrben. MDCCXXXIX.* Streibig Josef betűivel. Toldy Ferenc is kiadta 1854-ben Bencédi Székely István Világkrónikájával együtt. Ezek szövegszerű bizonyítékai a szöveg olvasottságának, illetve kivételes népszerűségének.

¹¹ HELTAI Gáspár, *Chronica az Magyaroknac dolgairol...*, Kolozsvár 1575. (A továbbiakban HELTAI 1575).

¹² HELTAI 1575, 31a.

¹³ HELTAI 1575, 31a.

¹⁴ HELTAI 1575, 113b.

¹⁵ HELTAI 1575, 113b.

¹⁶ HELTAI 1575, 174b.

¹⁷ Minden valószínűséggel ez egy katolikus olvasó felháborodott bejegyzése. Vö. HELTAI 1575, 174b.

¹⁸ A második marginália szerzője vélhetőleg református, aki roppant jól szórakozik az egész helyzeten, valószínűleg a misemondás/mesemondás szójátékon túl, a katolikus olvasó felháborodása legalább annyira vicces számára. Gondolom ezért (is) érzi igényét annak, hogy visszaírjon, a Heltai vs. katolikus olvasó vitájába így „avatkozva be.” Beszédes illusztrációja a fenti fejtegetéseknek, hiszen a vita több mint imaginárius, a vitázók külön- külön mégis igényét érzik az állásfoglalásnak, ugyanis ilyenkor felekezeti identitásukat performálhatják. Vö. HELTAI 1575, 174b.

¹⁹ HELTAI Gáspár, *Cancionale, azaz Históriás Enekes Könyv: melyben külemb külemb fele szép lőt dolgoc vadnak nyomtatva, a Magyar Királyokról, és egyéb szép lőt dolgokról...* Colosvárot, 1574.

²⁰ HELTAI Gáspár, *Historia inclyti Matthiae Hunnyadis Regis Hungariae augustissimi, Ex Antonii Bonfinii...*, Claudiopoli 1565.

²¹ A francia mentalitástörténeti iskola kellőképpen illusztrálta, hogyan függ össze az eszkatológia a félelemmel, mint jellegzetes emberi magatartással, hogyan működik ez mentalitásként és miként járul hozzá a történetteológia és eszkatológia egymásba kapcsolódásához. (Vö. DELUMEAU, Jean, *Frica in Occident*, Editura Meridiane, București, 1986, 6–60).

²² Ezt a hatást a krónika egy XVIII. századi kéziratot másolati példánya is visszaigazolja. (Jelzete: Egyetemi könyvtár, ms 7). A másoló – mivel ez a kézirat nem tartalmaz possessori bejegyzést még csak következtetni sem tudunk a kiletére – olyannyira az eszkatologikus történetteológia hatása alatt volt, hogy szükségét érezte a krónika legvégére beragasztani egy lapot, ami az 1763-as

komáromi földrendés félelmetes tapasztalatát írja le: „*Mutogatta az hatalmas Isten az ő nagy erejét s ugyan nyilván valóra is tette masutt is ugyan, de nevezetessen Komarom Varosának mostan folyó 1763dik esztendőben Szent Iván havának 28.dik napjának reggeli öt és hat óra között lett siralmas ki meneteliben. Mert a' hallatlan föld indulás által nem csak Templomokat, Tornyokat, Palotákat rontott le földig; hanem sok száz embereket is ezeknek le dülésekkel az élők közül ki vágott...*”

²³ A wittenbergi történelemszemlélet erőteljesen meghatározta a magyar reformáció képviselőinek is történelemről való gondolkodását. Ez valószínűleg Heltaira is érvényes, aki peregrinációja során is szembesülhetett ezzel. Ezt a történetológiát, amint az közismert, Carion világkrónikájának melanchtoni értelmezése alapozta meg. Melancthon életében többször is megjelenik az eredetileg német nyelvű krónika, halála után pedig veje, Peucer Gáspár gondoskodott az újabb, kiegészített kiadásokról. Latin nyelvű fordítását, amely tulajdonképpen lehetővé tette az európai népszerűsödést, Hermannus Bonus készítette el. Vö. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi vilásképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Theológiai Tanulmányok, Debrecen, 1943, 9. A jelentős magyar recepciót jelzi az is, hogy a kolozsvári egyetemi könyvtárban (Biblioteca Universitară Centrală Lucian Blaga) igen nagy példányszámban maradtak fenn a *Carion-krónika* különféle kiadásai. Lásd CARION Joannes, *Chronicorum libri tres*, Hallae, 1550; CARION Joannes, *Chronicon Carionis latine expositum [...]* a Philippo Melancthone. Witebergae MDLVIII.

²⁴ SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó 1559.

²⁵ KULCSÁR Péter, *Bevezető=Heltai Gáspár Krónika az Magyaroknak dolgairól*, kiad. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Magyar Helikon, Bp., 1981, 15. (A továbbiakban: KULCSÁR 1981).

²⁶ Horváth János említi, hogy 1543-ban Caspar Heltensis transilvanus néven iratkozott be a wittenbergi egyetemre. (Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Gondolat Kiadó., Bp., 367. A továbbiakban: HORVÁTH 1957). Ezt visszaigazolja az adattár is. (Vö. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, szerk. KESERŰ Bálint, JATE, Szeged, 1992, 61. (Fontes Rerum Scholasticarum).)

²⁷ HELTAI Gáspár, *A részszégnec es tobzódásnac veszedelmes voltáról való Dialógus. Heltai Gáspár Colosuari plebanos által szerzetet. Colosvarba 1552. Ennek a Kendi Antalnak ajánlott könyvnek az előszavában olvasható: „Az igaz nemes firfiunac, Kendi Antalnak, a nagyságos Kendi Ferentz öchének, keuán Heltai Gaspar, Colosuari Plebános, Istenecc kegyelmességét és békeséget.”*

„...Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmed ió neuet vegye és ha szinte tiszta magyarsággal irua ninchen, te kegyelmed meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmed, hogy

nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt e keueset tizenhat esztendeig tanultam. Az Wr Isten te kegyelmedet az igaz hitben megtarcha. Amen.”

²⁸ Bonfini beéri néhány utalással, említi a székelyeket, de nem ad részletes leírást, hanem áttér Szkítia bemutatására, a szkíták eredetének, erkölcsének, lött dolgainak (...de Scytharum... origine, moribus, & gestis...)előszámolására. (Vö. BONFINI, Antonii, *Rerum Ungaricarum Decades Quator...*, Basileae, 1568, 29). Heltai ezzel ellentétben hosszabban elidőz Erdélynél és beszámol: *Az Erdélyországról, és az ő vármegyéiről, Az Erdélyországnak több részeiről, Az Erdélységnek nagy voltáról és bódog voltáról*, végül pedig: *Micsoda népek laktanak legyen az magyarok előtt Erdélyországban*. Az erdélyi vármegyék bemutatásánál, nevezetesen *Kolos vármegye* említések olvashatjuk: „4. vármegye a kolosi, mely az várastól nevezett. ... Ebben ez vármegyében vagyon két mélyföld Kolostól az jeles, híres és neves váras Kolosvár, melyet annakelőtte a németek neveztenek Clauszenburgnak, mely ennékem Heltai Gáspárnak másik hazám.”(HELTAI 1575, 15).

²⁹ HELTAI 1575, 20b.

³⁰ HELTAI 1575, 20b.

³¹ Brenner Márton adta ki legelőször (Bázel 1543) az első három *decas*-t, maj ezt követte Zsámboky János. SAMBUCUS (Johannes), Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarvm Decades Qvator*, Cvm Dimidia.Basileae, 1568 (RMK III. /1, 570.); SAMBUCUS (Johannes), Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarvm Decades Qvator*, Cvm Dimidia. Francofurti, 1581. (RMK III. /1, 706.); SAMBUCUS (Johannes), Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarvm Decades Qvator*, Cvm Dimidia.Hanoviae, 1606. (RMK III. /1, 1027.); SAMBUCUS (Johannes), ANTONII BONFINII *Historia Pannonica: sive Hungaricarum rerum Decades IV. Et Dimidia LIBRIS XLV. Coloniae Agripinnae*, 1690. (RMK III. /2, 3633).

³² Erre vonatkozólag lásd: GUNSZT Péter, *A magyar történetírás története*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995, 61–67 (A továbbiakban: GUNSZT 1995.); *Humanista történetírók*, szerk., KULCSÁR Péter, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 1179–1184. (A továbbiakban KULCSÁR 1977).

³³ KULCSÁR 1981. 14; illetve BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 446–447. (A továbbiakban: BARTONIEK 1975).

³⁴ Zsámboky János adja ki a teljes Bonfini 1568-ban Bázelben.

³⁵ HELTAI Gáspár, *Historia inclyti Matthiae Hunnyadis Regis Hungariae augustissimi, Ex Antonii Bonfinii...*, Claudiopoli 1565. Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* című történeti munkájának Mátyás királyra vonatkozó fejezeteit tartalmazza, vagyis: a harmadik dekád kilencedik és tizedik könyvét, valamint a negyedik dekád első hat könyvét. A művet Janus Pannoniusnak Mátyás király nevében írt latin költeménye zárja.

³⁶ Az 1981-es kiadáshoz bevezetőt író Kulcsár Péter állítása szerint: „Heltai Bonfinit fordítja ugyan, de annak előadását körülbelül ötödére kurtítja, és jóformán csak azokat a részeket veszi át tőle, melyek Thüróczy nál is megtalálhatóak. Így sikerül megmaradnia legmagasabb színvonalon, de a legszélesebb körű népszerűség követelményeinek is eleget tesz.” (Vö. KULCSÁR 1981. 18).

³⁷ Bartoniek Emma szerint: „Ő (Heltai) az első történetírónk, ki a polgárság szempontjait berviszi a magyar történet megítélésébe...” (Vö. BARTONIEK 1975. 112). Gunszt Péter is, alapvetően ezt hangsúlyozza, hogy Heltai Bonfinit „tömöríti”, hisz célja „népszerű kiadvány” készítése. (Vö. GUNSZT 1995. 83).

³⁸ Ennek a historiográfiai tradíciónak a bemutatását Kulcsár Péter végzi el. (Vö. KULCSÁR 1977. 1160–1165).

³⁹ Bethlen Miklós 1708-ban keletkezett emlékiratában írja: „*Azért is nem írtam deákul, noha bizony nékem könnyebb és alkalmasabb lött volna deákul írnom nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul, mert azzal bizony nem kérkedem: hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bősége és amnyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excolaltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására, a magyar nyelvnel.*” (Vö. BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad., V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 407).

⁴⁰ HELTAI 1575, 1b.

⁴¹ 1992-ben *Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században* címmel rendeztek irodalomtörténeti konferenciát Tatán, Magyarországon. A konferencián nyilván szóba jöttek a fentiekhez hasonló problémák. A konferencia anyagát az 1992-es ItK/5–6-os száma közli. Ezek közül is elsősorban Bartók István és R. Várkonyi Ágnes írása illeszkedik kérdésfelvetésemhez, magyarázatomhoz. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Népi kultúra–elit kultúra*, ItK/5–6, 1992, 525–542; illetve BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici*, ItK, 1992/5–6, 569–579.

⁴² HELTAI 1575, 2a.

⁴³ Az elveszett első nyomtatvány leírása Szabó Károlynál (RMK III /1. 270.):

BRODERICS (Stephanus), *De conflictu Hungarorum Cvm Tyrcis ad Mohacz*. In Ivcm edita a Mathia Pyrserio. Cracoviae apud Hieronymvm Viotem. Die XVIII. Mensis Aprilis. Anno Domini MDXXVII. 4r. A már említett Bonfini kiadások Appendixében, Zsámboky szöveggondozásában többször is megjelent a következő változat, amely önálló kiadványként is látott már napvilágot.: BRODERICUS(Stephanus), *Narratio De proelio quo ad Mohatzium anno 1526. Ludovicus Hungariae Rex periiit. Cum commentario Joh. Caspari Khunii*. Argentorati. Typ. Et sumptibus Friderici Spoor (é.n) 8r. 4sztl.+ 137lap, RMK III/2.3507.(1688-as kiadvány.)

⁴⁴ Horváth János szerint 1531–1532 között ismerkedhetek meg. Vö. HORVÁTH 1957. 367–368.

⁴⁵ Brodarics méltatói, Bartoniek Emma, Gunszt Péter, Kulcsár Péter egyetértenek abban, hogy a szöveg impozáns retorikai iskolázottságot mutat fel, példásan alkalmazza és hasznosítja azokat a nyelvi és poétikai mintákat, amelyek a korszak retorikusnak nevezett történetírói/elbeszélői gyakorlatát jellemezte. Brodarics beszámolójának, mint elbeszélésnek (*narratio*) retorizáltságát, elsősorban a személy- és esemény leírás (*descriptio*) biztosítja, hiszen II. Lajos bemutatása és szerepeltetése, illetve Magyarország, vagy a csata leírása, nemcsak az antikvitás óta érvényben lévő retorikai gyakorlatra és poétikai mintákra, hanem speciálisan a csata és hős- illetve személyleírás antik toposzait is inspiráltan alkalmazza. Ezzel a kérdéssel egy korábbi publikációmban foglalkoztam, melynek tanulságait felhasználom ebben az esettanulmányban is. (Vö. TÓTH Zsombor, *Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához*, Református Szemle, 2003/6, 698–710.)

⁴⁶ Ha II. Lajos jellembrázolását megvizsgáljuk, újabb retorikai sémát azonosíthatunk be: a személyi érveket (*argumenta a persona*) amely a jellembrázolás, implicit módon a leírás szempontjait tartalmazza. A Brodarics által II. Lajos jellemének leírására alkalmazott argumentumok a következők: életkor (*aetas*), testalkat (*habitus corporis*), állapot (*conditio*), jellemvonás (*animi natura*).

⁴⁷ BRODERICUS 1688, 2. A kancellár latin nyelvű beszámolóját többen is lefordították magyarra (Kardos Tibor, Kulcsár Péter, Szentpéteri Imre). A latin citátumok illusztrálása érdekében Kardos Tibor fordítására hagyatkozom. Vö. BRODARICS István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*, kiad., MINDSZENTHY Gábor, ford., KARDOS Tibor, Magvető Kiadó, Bp., 1983, 9. (A továbbiakban BRODARICS 1983.)

⁴⁸ HELTAI 1575, 205b–206a.

⁴⁹ Brodarics említi, hogy a hadbavonulás elején, Budától alig két mérföldre a király lova hirtelen betegségben elpusztul: (a királyt) *hihetetlenül bántotta ez, sokan pedig rossz előjelnek tekintették (multi id pro infausto omine habuere)*.

⁵⁰ HELTAI 1575, 206b.

⁵¹ HELTAI 1575, 207a.

⁵² BRODARICS 1983, 40; illetve BRODARICUS 1688, 46–47.

⁵³ HELTAI 1575, 207b.

⁵⁴ A toposz kialakulását, hagyományozódását eruditus módon Imre Mihály mutatta be. Vö. IMRE Mihály, *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

⁵⁵ HELTAI 1575, 207b.

⁵⁶ BRODARICS 1983, 47. Illetve a latin változat: *dicebat omnia extrema & mortem etiam subire pro patria, pro sacra Christi Dei. Opt. Max. religione, pro conjugibus & liberis eorum. Agerent itaque ipsi quoque viri fortissimi, Hungaros se esse non meminissent. &*

eos qui & ipsi saepe, & eorum olim majores inclyti *illi heroes, & fortissimi Christianae Reip. propugnatores*, tot clara trophea, ex eodem illo, cum quo *pugnaturi* essent hoste, retulissent. Nec esse quod hostium multitudine deterreantur: non enim in multitudine, sed in robore militum sitam esse victoriam. Deum etiam ipsum ex alto, pro sua sancta religione *pugnaturis* affuturum: in manu ipsorum positam esse dicebat, non patrie solum, quam hostis occupare venisset, sed *totius Christianae Reipubl. Salutem*. (BRODARICUS 1688, 57.)

⁵⁷ BRODARICUS 1983, 49; illetve BRODARICUS 1688, 60.

⁵⁸ Nem kizárt, hogy Heltai Szerémi György erőteljesen Szapolya-ellenes szövegét is ismerte és esetleg felhasználta bizonyos szinten. Szerémi György elbeszélésében a Szapolya-ellenesség látványos méreteket ölt, elég itt arra utalni, hogy Szerémi azt állítja, II. Lajos túlélte a csatát, de menekülés közben Szapolya ölette meg. (Vö. *Szerémi György Magyarország romlásáról*, ford. JUHÁSZ László, bev. SZÉKELY György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.)

⁵⁹ HELTAI 1575, 208b.